

АКУЛЬТУРАЦІЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ УКРАЇНІ

ACCULTURATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN COUNTERACTION CRIMES OF MINORS IN PRIROVICE UKRAINE

Продіус К.В.,

*здобувач кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті проаналізовано шляхи та конкретні вияви акультурації в дореволюційній Україні іноземного досвіду створення й функціонування ювенальної юстиції. Українські вчені та юристи-практики узагальнили емпіричний матеріал щодо діяльності ювенальних установ за кордоном. Оволодіння іноземним досвідом ювенальної юстиції відбувалось також шляхом безпосереднього спостереження за її функціонуванням. На основі іноземного досвіду розроблено проекти нормативних актів та організаційні конструкції установ вітчизняної ювенальної юстиції.

Ключові слова: ювенальна юстиція, правова акультурація, боротьби зі злочинністю неповнолітніх, виховні установи для неповнолітніх, суди для неповнолітніх.

В статье анализируются пути и конкретные проявления аккультурации в дореволюционной Украине иностранного опыта создания и функционирования ювенальной юстиции. Украинские ученые и юристы-практики обобщили эмпирический материал о деятельности ювенальных учреждений за рубежом. Овладение иностранным опытом ювенальной юстиции происходило также путем непосредственного наблюдения за ее функционированием. На основе зарубежного опыта разработаны проекты нормативных актов и организационные конструкции учреждений отечественной ювенальной юстиции.

Ключевые слова: ювенальная юстиция, правовая аккультурация, борьба с преступностью несовершеннолетних, воспитательные учреждения для несовершеннолетних, суды для несовершеннолетних.

The article analyzes ways and specific acculturation of international experience of creation and functioning juvenile justice system in pre-revolutionary Ukraine. Ukrainian scientists and practitioners generalized empirical data on the activities of juvenile institutions abroad. Mastering foreign experience in juvenile justice occurred through direct observation of its operation. Based on international experience, draft regulations and organizational structures of national juvenile justice agencies were elaborated.

Key words: juvenile justice, legal acculturation, combating juvenile delinquency, educational institutions for minors, juvenile courts.

Актуальність теми. Злочинність та інші негативні соціальні явища в молодіжному й дитячому середовищі, поширення наркоманії, алкоголізму та інших девіантних форм поведінки залишаються серйозними соціальними проблемами в Україні та світі. Хоча в останні кілька років статистика показувала стабільну тенденцію до зниження абсолютних показників злочинності неповнолітніх, але ж і кількість дітей в Україні скорочується, тому відносні показники злочинності неповнолітніх залишаються на тому самому рівні. Більше того, сьогодні, як показують новітні дослідження, і ця нібито сприятлива тенденція залишилась у минулому. Очевидно, що наявна система органів і служб у справах дітей і правових основ їхньої діяльності потребує реформування, що й заявлено в Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні 2011 р. [10]. Своєю чергою, це зумовлює пошуки адекватних сьогоденню шляхів і засобів протидії злочинності в молодіжному й дитячому середовищі. На нашу думку, таке реформування є неможливим без урахування історичних традицій правової системи України, історичних особливостей її державного ладу та суспільної організації.

Одна з таких традицій полягає в запозиченні й імплементації правових норм, інститутів і практики застосування позитивного зарубіжного досвіду

у формуванні, організації та практиці ювенальної юстиції, інакше кажучи, акультурації – засвоєнні форм, інститутів і рис правової культури, іншого народу, в цьому випадку акультурації іноземного досвіду ювенальної юстиції. Історія цього процесу досі не ставала предметом спеціального наукового дослідження, що й зумовило звернення автора до цієї теми.

Проблема акультурації у вітчизняній юридичній науці порушується в основному на теоретичному рівні. Зокрема, дослідники виокремлюють три види правової акультурації: владну, договірну й доктринальну [1, с. 129–130]. Перша з них здійснюється державною владою за допомогою законодавства й правозастосовної практики. Через укладення договорів правова акультурація відбувається приватним шляхом. Доктринальна правова акультурація відбувається в межах юридичної науки та юридичної освіти.

Окремі елементи історичного знання щодо акультурації в галузі правової ювеналістики містяться в працях з історії ювенальної юстиції та історичних аспектів правової протидії злочинності неповнолітніх (Л.І. Беляєва, П.В. Гламазда, І.В. Іваньков, Н.М. Крестовська, Я.П. Кравченко, Е.Б. Мельникова, Є.С. Назимко, В.П. Пальченкова, В.В. Россіхін, Н.М. Штикова, Н.С. Юзікова), утім їх фрагмен-

тарність не дає змоги скласти цілісне уявлення про обсяг, шляхи та форми цього явища.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX століття країни Західної Європи й Північної Америки переживали добу індустріалізації та пов'язаної із цим урбанізації. Ці процеси зумовили не лише позитивні зміни в житті суспільства. Руйнація старих відносин відбувалася дуже болісно й породжувала чимало негативних явищ: соціальну незахищеність, надмірну експлуатацію, бідність, бездомність і безпритульність. Періоди економічного піднесення супроводжувалися тривалими економічними кризами, які викликали масові скорочення, зниження заробітної плати тощо. Зростання міського населення за збереження низькопродуктивної сільської праці поставило на порядок денний питання щодо забезпечення населення необхідними продуктами харчування, дефіцит яких особливо відчувався в період неурожайів, посух, і досить часто ту чи іншу місцевість охоплював голод. Вплив цих процесів не міг не позначитися на розвитку населення. Як у місті, так і в сільській місцевості з'являлися маргінальні прошарки людей, схильних до протиправної поведінки. Руйнація старих владних інститутів і незавершеність процесу формування нових, які могли б належним чином забезпечити правопорядок у державі, лише сприяли кількісному зростанню цього прошарку. Негативним відбитком цих соціально-економічних процесів стала поява феномена злочинності неповнолітніх.

Поступово до процесу індустріалізації залучалась і розташована на Сході Європи Україна, основна територія якої знаходилась у складі Російської імперії. Причому принаймні в Катеринославській, Харківській і Херсонській губерніях процеси індустріалізації та урбанізації проходили більш інтенсивно, ніж в інших частинах імперії. Отже, соціально-економічні умови, що породжували злочинність неповнолітніх, були певною мірою подібними до західноєвропейських.

Реагування західноєвропейського й північноамериканського суспільства на злочинність неповнолітніх варто розглядати в контексті гуманізації кримінального та кримінально-виконавчого права, яка була стійкою тенденцією нормотворення і правозастосування в цих регіонах світу від доби Просвітництва. З часів перекладеної всіма європейськими мовами праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання» й заснування класичної школи кримінального права перевиховання та виправлення визнано основою методу кримінального покарання. З іншого боку, доба Просвітництва вперше поставила на порядок денний особливості правового регулювання відносин, учасниками яких є діти, і піднесла дитинство на щабель особливої охорони й захисту. З урахуванням цього соціального та ідеологічного контексту пошуки адекватного реагування на злочинність неповнолітніх мали відповідати таким критеріям: способи протидії ювенальній делінквентності мали, на думку науковців і практиків, бути гуманними й достатніми для виправлення неповнолітніх правопо-

рушників і підготовки їх до правослужняного життя в суспільстві.

Такою гуманістичною відповіддю стало, по-перше, формування особливого інституту законодавства щодо злочинів і правопорушень неповнолітніх, по-друге, створення особливих умов для виконання покарань щодо неповнолітніх злочинців, по-третє, формування спеціальних судів для неповнолітніх із пристосованими для потреб захисту дітей процедурами.

Україна в складі Російської імперії теж потребувала зміни парадигм щодо реагування на злочинність неповнолітніх, що зростала. Одним зі шляхів таких змін у правовій системі та державних інституціях стала, на нашу думку, акультурація зарубіжного досвіду ювенальної юстиції.

Наше дослідження привело до висновку, що в українському соціальному просторі насамперед відбувалася доктринальна акультурація зарубіжної ювенальної юстиції. Її складниками початково стали наукові дослідження досвіду західних країн у створенні ювенальних інституцій. Зокрема, перше в усій Російській імперії таке дослідження – монографія «Молоді злочинці» – належала перу директора одеського Ришельєвського ліцею, а згодом професора Новоросійського університету О.М. Богдановському (1832–1902) [5, с. 210]. Метою його дослідження було саме запозичення іноземного досвіду правового регулювання відповідальності неповнолітніх, про що він зазначав у вступі до монографії [2, с. 5].

О.М. Богдановський детально проаналізував кримінальне законодавство Франції, Англії, Пруссії, Саксонії та низки інших німецьких держав, Австрії, Данії, Італії на предмет визначення осудності неповнолітніх і видів призначуваних покарань для неповнолітніх. Володіючи кількома європейськими мовами, він опрацював не тільки тексти законів, а й зарубіжну юридичну літературу. Багато матеріалу ним почерпнуто з видань британської Національної асоціації сприяння соціальним наукам [14], які він назвав дорогоцінним плодом учених сил Великої Британії. Іноземне правове регулювання О.М. Богдановський порівняв із вітчизняним і зробив висновки про надто низьку межу досягнення віку кримінальної відповідальності в Росії й суперечливість її визначення різними законами (7 і 10 років). Кримінальний закон був надто суворим до неповнолітніх, а закон про покарання, які накладаються мировими суддями, навпаки, створював для мирового судді можливість ухилитися від призначення покарання винуватій дитині [2, с. 139–140].

Порівняльний аналіз західноєвропейських законодавств і російського кримінального законодавства проведено видатним українським кримінологом, професором Київського університету О.Ф. Кістяківським в одній із його публічних лекцій щодо ювенальної злочинності. О.Ф. Кістяківський вільно володів трьома європейськими мовами – французькою, німецькою та італійською, що дало йому можливість ознайомитися із західноєвропейською кримінально-

правовою літературою й виконати критичний аналіз стану розвитку кримінального права та науки в цих країнах [13, с. 59]. Зокрема, він доводив на підставі порівняння, що найправильніше визначення вікової межі осудності неповнолітніх містять закони Франції, Англії, Німеччини (16 років і, як виняток, 18 років) [6, с. 21]. Учений критично оцінював заходи, які пропонувались для виправлення неповнолітніх правопорушників у Західній Європі, але ще більше критикував вітчизняне законодавство, яке, по суті, направляло дітей тільки до тюрми за браком спеціальних виховних установ [6, с. 24].

Саме такі виправно-виховні установи в Англії та Франції стали предметом ще однієї лекції О.Ф. Кістяківського. Він звернувся до історії створення установ для неповнолітніх в Англії, відмітивши, що ця справа початково була суто приватною ініціативою небайдужих благодійників, але вона була підтримана й державою. За законами 1854 та 1866 рр. в Англії створено три типи установ для неповнолітніх правопорушників: школи відродження (реформаторії) для неповнолітніх, які вчинили злочини; ремісничі школи і притулки для дітей, які помічені в асоціалній поведінці й/або позбавлені батьківського нагляду. Відмінність між ремісничою школою і притулком полягає не в системі виховання, а у фінансуванні: школи фінансуються державою, притулки – приватними особами [6, с. 28, 30–31]. О.Ф. Кістяківський високо оцінив такі особливості англійської системи протидії злочинності неповнолітніх: поєднання установ, що здійснюють запобігання злочинам дітей; інститут педелей – осіб, які зайняті тим, що вилучають дітей із вулиці та поміщають їх до ремісничих шкіл або притулків; змішане державне і приватне фінансування установ для неповнолітніх правопорушників; створення особливих реформаторіїв, зокрема суден-реформаторіїв, на яких неповнолітні відбували покарання, одночасно набуваючи професії моряка [6, с. 33].

Великий нарис присвячено О.Ф. Кістяківським французькій системі установ для неповнолітніх правопорушників. Для цього вчений детально опрацював статистичні дані, матеріали парламентських комісій щодо обстеження пенітенціарних установ, французьку наукову літературу з проблеми. Він відмітив схожість історії розвитку установ для неповнолітніх з Англією: так само у Франції приватна ініціатива щодо перевиховання неповнолітніх правопорушників була підтримана й надалі частково перебрана на себе державою. Утім ученим відмічено й особливості французької системи передусім у типології установ для неповнолітніх: Франція пішла шляхом створення землеробських, а не ремісничих шкіл, беручи до уваги те, що в сільській місцевості дітей простіше ізолювати від негативного впливу урбанізації. Крім того, такі землеробські колонії було організовано за сімейним принципом: вихованців розподіляли в невеликі групи на чолі з вихователем [6, с. 46–48].

Особливу увагу О.Ф. Кістяківський приділив патронату в Англії та Франції, бажаючи, щоб патро-

нат, поки в Росії відсутній, було обов'язково створено як допоміжний установам для малолітніх правопорушників інститут [6, с. 76]. О.Ф. Кістяківський доводив, що супротивники патронату над особами, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі, керуються виключно помстою як метою покарання. Між тим саме патронаг є дієвим засобом запобігання рецидиву та сприяє ресоціалізації колишнього злочинця. Він наводив численні приклади діяльності товариств патронату в Англії, які надавали послуги як дорослим, так і малолітнім. Вражаючи дані наведено ним по Франції, де рівень рецидиву неповнолітніх упав у десять разів із моменту започаткування товариств патронату [6, с. 72–73].

Підводячи підсумки аналізу законодавства й діяльності пенітенціарних установ в патронату для неповнолітніх у зарубіжних країнах, О.Ф. Кістяківський зазначав: «Пенітенціарна наука передбачає три головні завдання: запобігання злу; придушення, коли воно виявилось; і протидія його відродженню» [6, с. 66]. Саме ці головні цілі на основі критичного осмислення зарубіжного досвіду він намагався впровадити у вітчизняну практику.

На початку ХХ століття в європейських країнах за прикладом США масово виникали спеціальні суди для неповнолітніх. Досвід їх формування та роботи в США, Англії, Німеччині й Австрії детально вивчила харківська дослідниця, одна з перших жінок-юристів в Україні Г.М. Рубашева [11]. Нею ж узагальнено досвід роботи із запобігання злочинності неповнолітніх у зарубіжних країнах [12]. Вона виокремила три групи громадських організацій, які займалися цією справою: організації, які борються проти жорстокого поводження з дітьми; організації, які працюють із безпритульними та занедбаними дітьми; організації, які надають допомогу дітям у складних життєвих обставинах. Крім того, нею проведено порівняльний аналіз законодавства, державних і муніципальних інституцій, які вели профілактичну роботу серед дітей у групах ризику. Вона акцентувала увагу на тому, що в зарубіжних країнах саме держава бере на себе немало функцій щодо запобігання злочинності неповнолітніх і злочинності, спрямованої проти неповнолітніх [12, с. 500]. Це те, що нагально необхідно було впроваджувати у вітчизняній правовій системі. А.М. Рубашева, підводячи підсумки системи ювенальної юстиції та охорони дитинства в зарубіжних країнах, на перше місце ставила соціальні реформи, яким мають слідувати: законодавча охорона прав дитини й виховання та правильний розвиток; діяльність адміністративних органів, спрямована на впровадження її в життя; широке благодійництво з боку суспільства; законодавче забезпечення виховання державою дітей, позбавлених батьківської опіки; впровадження принципу виховання щодо дітей, які вчинили злочин [12, с. 523–524].

Важливим способом акультурації іноземного досвіду протидії злочинності неповнолітніх стало безпосереднє ознайомлення з практикою роботи судових і пенітенціарних установ для неповнолітніх

правопорушників. Піонером у цій справ знов-таки став О.М. Богдановський. У 1861 р. він, перебуваючи в діловій поїздці, відвідав низку установ для неповнолітніх злочинців у Німеччині, Бельгії, Франції та Англії. Зокрема, він відвідав сільськогосподарську колонію в Метре (поблизу міста Тур, Франція), порядок роботи якої детально описав і проаналізував, а статут опублікував у монографії як додаток, колонію для неповнолітніх у Цютфені (Нідерланди), «Суворий дім» у Горні (Німеччина), колонію у Гофвілі (Швейцарія), колонія «Генерала» поблизу Турина (Італія) реформаторій у Редгілі (Англія). Своє враження й висновки О.М. Богдановський доповів на урочистих зборах Ришельєвського ліцею та видав у вигляді невеликої брошури [3]. Її прочитав міністр внутрішніх справ П.А. Валуев і по прочитанню її вирішив відрядити декількох осіб за кордон для детального вивчення проблеми влаштування неповнолітніх правопорушників [7, с. 11]. Дослідження О.М. Богдановського мало характер і практичної настанови для застосування на місцевому рівні, оскільки саме на його основі він запропонував проєкт створення виправного притулку в Одесі [7, с. 12].

Практика навчально-ознайомчих поїздок продовжувалась і на початку ХХ століття. Відомий київський адвокат, голова Товариства допомоги особам, звільненим із місць ув'язнення, та один із піклувальників Рубежівської колонії для неповнолітніх О.С. Гольденвейзер у 1910 р. був делегатом Восьмого пенітенціарного конгресу, який проходив у США. По закінченню конгресу американська сторона організувала поїздку для іноземних його учасників із відвіданням пенітенціарних і судових установ по всій країні. Зокрема, було передбачено відвідання судів та установ для неповнолітніх. О.С. Гольденвейзер детально описав свої враження від провадження в суді для неповнолітніх у місті Індіанополісі. Він відзначив, що суд виконує не стільки каральну, скільки виховну та захисну функції щодо неповнолітнього правопорушника, тому Нью-Йоркський суд, перед очима якого проходять 10 тис. дітей на рік, називають найбільшою у світі рятувальною станцією [4, с. 8]. Велика частка брошури, написаної О.С. Гольденвейзером по слідах поїздки, містить опис пенітенціарних установ для неповнолітніх правопорушників. Зокрема, він ділиться досвідом особливої «Дитячої республіки», створеної Уільямом Джорджем у 1895 р. поблизу міста Ітаки, штат Нью-Йорк. Вона була заснована на принципі дитячого самоврядування: «Управління дітьми з числа дітей і для дітей» (що є парафразом відомої формули демократії А. Лінкольна: управління народом за допомогою народу і для народу). На думку засновника цієї установи У. Джорджа, дитину можна виховати відповідальною тільки тоді, коли покладати на неї реальну відповідальність, і правослухняною, якщо вона «робить вправи» в самоврядуванні. «Республіка» мала власні «закони» – правила, створювані представницьким органом, який обирали самі діти, суд, міліцію, символіку (прапор, гімн, герб) і гроші. Праця була обов'язковою, крім того, заохочува-

лась освіта вихованців. Станом на 1910 р. прикладу У. Джорджа послідувало ще 22 установи для неповнолітніх у різних штатах, крім того, він їздив до Нової Зеландії для того, щоб поділитися своїм досвідом [4, с. 21]. О.С. Гольденвейзеру вдалося бути присутнім на засіданні «суду» в іншій «дитячій республіці», при чому його вразило знання дітьми судової процедури. Як виявилось, вони доволі часто відвідували засідання справжнього суду й охоче відтворювали побачені там процедури та ритуали. Варто відмітити, що О.С. Гольденвейзер критично сприйняв досвід дитячого самоврядування, зокрема факти поміщення вихованців установ-«республік» за ґрати за порушення встановлених правил [4, с. 26]. Крім того, О.С. Гольденвейзер відвідав виховну колонію для дівчаток у Клермонті, штат Індіана [4, с. 27–28] і колонію для дітей молодшого віку в Індустрі, штат Нью-Йорк [4, с. 28–29]. Остання була організована за сімейним типом. О.С. Гольденвейзер, півжиття якого пройшло в управлінні колонією, мимоволі задавався питанням: наскільки великими є відмінності у справі протидії злочинності й занедбаності дітей в Америці та Росії, взагалі чому вони існують? Утім він оптимістично підсумовував, що хай і пізніше, але така сама робота буде зроблена й на його Батьківщині [4, с. 32]. Отже, він усвідомлював необхідність запозичення кращих зразків правових норм, процедур, організації роботи з неблагополучними та злочинно налаштованими неповнолітніми й перенесення їх на вітчизняний ґрунт.

На місці вивчала досвід роботи судів для неповнолітніх, благодійних товариств та інших організацій Г.М. Рубашева. Так, нею описано оригінальну систему відповідального нагляду в колонії Зівердорф (Пруссія, Бранденбург). Колонією керував пастор, який розподілив вихованців між сім'ями вихователів, яких перед тим «виховав», тобто навчив прийомів роботи з неблагополучними дітьми й постійно проводив роботу з ними. Питання роботи колонії вирішувалися на спільних нарадах вихователів і керівника [12, с. 508–510].

Наскільки опрацювання здобутих вітчизняними науковцями та практиками ювенальної юстиції знань було затребуваним у Російській державі й наскільки акультурація іноземного досвіду була успішною?

Насамперед варто відмітити, що акультурація іноземного правового досвіду ювенальної юстиції відбувалась значною мірою на рівні інституцій суспільства й лише згодом на рівні держави. Так, О.М. Богдановський запропонував міській думі Одеси проєкт створення виправного притулку. В основу свого статуту він поклав організацію виховної колонії в Метре.

О.С. Гольденвейзер набутий досвід застосовував у Рубежівській землеробській колонії. Протягом 1913–1914 рр. створено суди для малолітніх у Києві, Харкові, Одесі. І російський законодавець, засновуючи установи для неповнолітніх правопорушників, відверто орієнтувався на зарубіжний досвід. Так, у Законі «Про виправні притулки» 1866 р. висловлено сподівання, що установи для неповнолітніх будуть

створюватися приватними особами та громадськими інституціями (ст. ст. 1–2, 5). Утім, на відміну від зарубіжних країн, державне фінансування довгий час узагалі не передбачалось. Фінансувалось тільки утримання неповнолітніх у загальних пенітенціарних установах. Проте Закон «Про виправно-виховні установи для неповнолітніх» 1909 р. значною мірою врахував зарубіжний досвід у плані фінансування таких установ і передбачав створення не тільки громадських, а й державних установ для неповнолітніх.

Що стосується особливих судів для неповнолітніх, то загальновідомо, що вони почали створюватися саме завдяки зусиллям перших вітчизняних дослідників зарубіжних судів, до яких варто зарахувати не тільки професора П.І. Люблінського, який зробив першу доповідь у Петербурзі про американський ювенальний суд, а й Г.М. Рубашеву, праці якої були чи не найгрунтовнішими в цій царині, а також

професора Київського університету Ю.П. Новицького, праця «Про суд для малолітніх» [7] якого лягла в основу створеного в Києві суду для неповнолітніх.

Висновки. Отже, можна констатувати, що науковцями та практиками ювенальної юстиції в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття здійснено кроки щодо правової акультурації в українських губерніях Російської імперії ювенальної юстиції, яка в розвинутих країнах Західної Європи та Північної Америки мала вже певні традиції. Правова акультурація зарубіжного досвіду створення, функціонування й удосконалення установ ювенальної юстиції проходила шляхами наукового опрацювання емпіричного та теоретичного матеріалу; безпосереднього спостереження роботи ювенальних інституцій за кордоном; розробки проектів нормативно-правових актів на основі правових норм та організаційних конструкцій зарубіжної ювенальної юстиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акерман Л.А. Рецепція права та правова акультурація / Л.А. Акерман // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. л-ра, 2005. – Вип. 25. – С. 128–131.
2. Богдановский А. Молодые преступники. Вопросы уголовного права и уголовной политики / А. Богдановский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Тип. Моригеровского, 1871. – 311 с.
3. Богдановский А.М. О земледельческих колониях и исправительных школах во Франции, Англии и Германии / А.М. Богдановский. – О., 1861. – 82 с.
4. Гольденвейзер А.С. Вопросы о малолетних на международном пенитенциарном конгрессе в Вашингтоне: Дополнение к отчету Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1910 год / А.С. Гольденвейзер. – К. : Тип. Р.К. Лубковского, 1911. – 41 с.
5. Гончар Т.О. Богдановський Олександр Михайлович / Т.О. Гончар // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – 2-е вид., доп. – О. : Астропринт, 2005. – Т. 2 : А-І. – 2005. – С. 140–144.
6. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления / А.Ф. Кистяковский. – К. : Унив. Тип. И.И. Завадского, 1878. – 232 с.
7. Мальована Я.П. Протидія злочинності неповнолітніх: ювеналістичні традиції Одеси / Я.П. Мальована // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – Вип. 4. – С. 8–23.
8. Новицкий Ю.П. Суды для малолетних : [доклад] / Ю.П. Новицкий // Университетские известия. – 1914. – № 1. – С. 51–65.
9. Об исправительных приютах: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 5 декабря 1866 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 41. – № 43949.
10. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 21 травня 2011 року № 597/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13600.html>.
11. Рубашева А.М. Очерк системы борьбы с детской заброшенностью и преступностью в Америке и Западной Европе / А.М. Рубашева // Дети-преступники / с предисл. и под ред. М.Н. Гернета. – М. : Книгоизд-во «В.И. Знаменский и К», 1912. – С. 483–524.
12. Рубашева А.М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью / А.М. Рубашева ; с предисл. Л.Я. Таубера. – М. : [б.в.], 1912. – Т. 1 : Америка, Англия, Германия и Австрия. – 1912. – 422 с.
13. Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : [монографія] / О.В. Харитоновна. – Х. : Право, 2010. – 252 с.
14. Transactions of the National association for the promotion of social science, 1857–58. – London, 1958–1859. – 716 p.